

# Foucault en het (neo)liberalisme

Rob Devos<sup>1</sup>

Ik beweeg me zoals een kreeft, zijwaarts.

Michel Foucault

**Abstract** – The lectures on the Birth of Biopolitics are often interpreted as a radical attack on contemporary neoliberal politics. It is strange though, that although Foucault did not express any approval of (neo)liberalism, he neither directly criticizes it. In this article I reconstruct Foucault’s own problematic. I argue that Foucault indeed distances himself from (neo)liberalism, but not for the reasons others have attributed to him. Foucault focusses on the limitation of political power in liberalism, which for him amounts to critique. Foucault then tries to develop this critical ethos leading him to abandon liberalism and on to *parrèsia*. This candid speaking of truth realizes the critical ethos in democracy.



## Inleiding

Filosofen komen in de belangstelling en verdwijnen weer. Michel Foucault (1926-1984) lijkt een uitzondering. Dertig jaar na zijn dood worden zijn boeken nog heruitgegeven. Nieuw werk wordt gepubliceerd. Daarover wordt geschreven en gediscuteerd. Die blijvende interesse is mee te danken aan een “marktgevoelig” uitgeversbeleid. Foucault wilde niet dat postuum werk zou verschijnen. *Les aveux de la chair*, het vierde deel van *Histoire de la sexualité*, is na heel wat discussie tussen Foucaults erfgenamen en de uitgever, eindelijk gepubliceerd in 2018. Toch gaf Gallimard in 1994 *Dits et Ecrits* uit. In vier volumes worden interviews, artikels, inleidingen en recensies verzameld, allemaal teksten die ooit ergens verschenen waren. Ook worden Foucaults lessen aan het *Collège de France* jaar na jaar uitgegeven. Daarin komen bekende, maar ook nieuwe en onverwachte thema’s ter sprake. De publicatie is gebaseerd op bandopnames en zorgvuldig voorbereid

---

1. Rob Devos is emeritus hoogleraar aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven. Hij publiceerde in wetenschappelijke en culturele tijdschriften over politieke filosofie. Over het denken van Foucault schreef hij *Macht en Verzet. Het subject in het denken van Michel Foucault* (Pelckmans, 2004), onder meer over het neoliberalisme in *Biopolitiek en postfordisme* (Garant, 2010). Recente publiceerde hij *Waarheid spreken in politiek, ondervijns en vriendschap. Michel Foucault over parrèsia* (Garant, 2013).

door een team specialisten, maar niet door Foucault gewenst en geautoriseerd. De filosoof verkent in zijn colleges bepaalde pistes, waarvan hij slechts enkele achteraf uitwerkt in een boek. Het zijn gedachte-oefeningen, in het beste geval theoretische aanzetten en fragmenten. De hedendaagse Foucault-receptie heeft de neiging dat kenmerk over het hoofd te zien. De interviews, petities, in dit geval de lessen worden op hetzelfde niveau geplaatst als de boeken die Foucault zelf publicatierijp verklaarde. Ze worden geïntegreerd in het *oeuvre* van de *auteur*, termen waar Foucault zelf heel wat voorbehoud bij had.

In 2004 verscheen *Naissance de la biopolitique*, de lessen aan het *Collège de France* van 1979. Foucault kondigt in het eerste college het onderwerp *biopolitiek* aan. Dat was een belangrijk thema in *La volonté de savoir* (1976). Discipline en biopolitiek zijn twee moderne machtstechnologieën. De discipline grijpt in op de individuele lichamen, de biopolitiek viseert de menselijke soort. De discipline ontstond omstreeks 1650, de biopolitiek rond 1750. Sinds halfweg de achttiende eeuw stelt de staat zich in toenemende mate tot taak het leven (geboorte en dood, voortplanting, gezondheid en ziekte) zowel kwantitatief als kwalitatief te besturen. Foucaults interesse verschuift echter vlug naar het liberalisme. Zijn argument luidt dat de biopolitiek zich ontwikkelde binnen het kader van een bepaalde bestuurlijke rationaliteit, namelijk het liberalisme. Hoe gaat de regulering van de bevolking samen met een bestuur dat de vrijheid in het vaandel voert? Daarom wil hij eerst een inleiding geven over het liberalisme. In de loop van de colleges richt hij echter zijn aandacht op het liberalisme en neoliberalisme als bestuursvorm (*gouvernementalité*).

## Van liberalisme naar neoliberalisme

Foucault selecteert thema's uit het klassieke liberalisme, dat zich ontwikkelde vanaf 1750, en uit het neoliberalisme van de twintigste eeuw: het Duitse Ordoliberalisme. Ook het Franse neoliberalisme komt kort ter sprake, alsook het Amerikaanse neoliberalisme.

### *Het klassieke liberalisme*

#### *Sober bestuur*

Foucault contrasteert het liberalisme aan de staatsraison. De *raison d'Etat* was het thema van de colleges in 1978, met de titel *Sécurité, territoire, population*. De staatsraison, die verschijnt omstreeks 1580, baseert zich op de bestaande staat. Die feitelijke staat moet tevens versterkt worden. Besturen betekent in die optiek handelen zodat de staat duurzaam, rijk en machtig wordt tegenover al wat zou

kunnen vernietigen of verzwakken. Dergelijke staatsmacht kent geen immanente beperkingen. Foucault spreekt van de *controlestaat* of de *politiestaat*. Er zijn wel beperkingen aan de macht, maar deze zijn *extern*. Iedere staat is betrokken op andere staten. In de *buitenlandse* context is er een machtsspel van staten die gelimiteerd zijn, en ook moeten zijn. Men streeft, liefst via diplomatieke maar desnoods via militaire wegen, naar een machts-evenwicht (*la balance d'Europe*), zeker niet naar imperialisme of een eschatologisch wereldrijk. De *binnenlandse* beperking van de staatsraison ligt in het recht. Het goddelijke recht is een grens voor het bestuur, maar ook het natuurrecht, in casu de mensenrechten.

In de achttiende eeuw verschijnt echter een nieuwe bestuursstijl. Men opteert voor een *immanente* beperking van de macht. Het liberale motto luidt: nooit en nergens teveel besturen. *Quieta non movere*: de politieke overheid mag niet raken aan wat rustig is. Interessant is het argument voor die sobere staatsmacht. Men hanteert morele noch juridische principes. Men stelt dat onbeperkte staatsmacht niet rationeel is, d.w.z. onhandig, onaangepast, inadequaar. Te veel bestuur is contraproductief. Juist om haar doel te bereiken moet de macht zich beperken. Een politicus die onbegrensde macht nastreeft wordt negatief beoordeeld, niet omdat hij zich immoreel of onwettelijk gedraagt, maar omdat hij onbekwaam is. De beperking van het bestuur is een intrinsiek middel om zijn doel te bereiken.

Foucault verwijst naar Jeremy Bentham. Het utilitarisme gaat hand in hand met het liberalisme. De vrijheid van de onderdanen schenden is zinloos, nutteloos. Bentham trekt een scheidingslijn tussen de *agenda* en de *non agenda*: zaken die de politiek moet doen en zaken waar ze moet afblijven. De staat moet zich niet bemoeien met de markt omdat deze gehoorzaamt aan bepaalde natuurlijke principes, de wet van vraag en aanbod.

### *De onzichtbare hand*

Foucault geeft in dit verband een boeiende interpretatie van de *invisible hand*, het liberale principe dat geformuleerd werd door Adam Smith. Gewoonlijk interpreteert men die onzichtbare hand als volgt: de individuen viseren hun naakte eigenbelang, maar *achter hun rug* realiseert zich het algemeen belang. “Private ondeugden, publieke voordelen”, zegde Mandeville in *De fabel van de bijen*. Men leest de onzichtbare hand als een vorm van economisch optimisme. Men ontdekt daarin een theologische restant: een soort goddelijke voorzienigheid. God schrijft recht op kromme lijnen. Ieder individu ziet slechts zichzelf, maar er is een alziend oog. Voor dat alwetende Subject is het geheel kenbaar. De idee van de onzichtbare hand berust volgens de gangbare interpretatie op het idee dat het economisch veld in zijn geheel transparant is.

Foucault geeft echter een heel andere interpretatie. De actoren laten zich leiden door hun eigenbelang, en juist daarvan profiteert de hele economie. Duidelijker en omgekeerd gesteld: als de individuen rechtstreeks het algemeen belang zouden nastreven, ware dat fataal voor de economie. Opdat er collectieve winst, dus welvaart gegenereerd wordt, d.w.z. “zoveel mogelijk geluk voor zoveel mogelijk mensen”, is vereist dat de individuen zelf geen zicht hebben op het geheel.

De gangbare interpretatie focust m.a.w. op de onzichtbare *hand*, die de draden samenhoudt. Foucault daarentegen focust op de *onzichtbare* hand. De duisternis van het geheel en de kortzichtigheid van de economische actoren zijn volgens Smith noodzakelijk voor de economie. Omwille van de opaciteit van het economisch veld kunnen noch mogen de individuen het algemeen belang nastreven. De economische *rationaliteit* is paradoxaal gegrond in de *onkenbaarheid* van het economisch proces in zijn geheel.

Foucault zet nog een verdere stap. Niet alleen de *economische*, ook de *politieke* actoren kunnen noch mogen een totaalzicht op de economie beogen. De wereld van de economie is ondoorzichtig voor de politiek, en ze moet ook duister blijven. De eerste reden ligt voor de hand: de economie vereist dat elk individu zijn eigenbelang nastreeft. De politiek moet daarom de economische actoren laten begaan. Dat is het fameuze *laissez faire* van de liberalen. Het politiek bestuur mag geen hindernissen opwerpen voor het natuurlijke spel van eigenbelangen. Ten tweede is het voor de politiek niet mogelijk een totaalvisie te hebben op het economisch veld. Een alziende blik is uitgesloten. Een bewuste en gewilde beheersing van het geheel is daarom onmogelijk en rampzalig. De onzichtbare hand verbiedt elk politiek bestuur dat pretendeert het economisch proces in zijn geheel te sturen. Men verwerpt m.a.w. het idee van een planeconomie. Smith legt uitdrukkelijk de link tussen *laissez faire* en de onwetende soeverein.

Foucault verwijst naar Adam Ferguson (1723-1816). Deze stelt: het individu dat winst realiseert, vergroot tevens de nationale rijkdom. Als de overheid die natuurlijke gang van zaken verstoort door kunstmatige interventies, die top-down opgelegd worden, jaagt ze hersenschimmen na. Om zijn stelling te staven geeft Ferguson een historisch argument. Hij verwijst naar de Franse en de Engelse kolonisatie. De Fransen zijn in Afrika gearriveerd met hun centrale administratie, hun projecten en ideeën voor de economische ontwikkeling. Het werd een mislukking. De Engelsen hadden geen grootse plannen, slechts kleine realisaties die haalbaar waren op korte termijn. Zij lieten iedereen vrij om zoveel mogelijk zijn eigen voordeel te behartigen. Hun onderdanen waren tevreden. De economie bloeide. Een totaliserende visie en politiek beleid ten aanzien van de economie zijn contraproductief.

De economie is een atheïstische, goddeloze discipline, een discipline zonder totaliteit. Ze toont niet alleen de nuttelosheid, maar de

onmogelijkheid van een soeverein gezichtspunt, een gezichtspunt van de soeverein op de totaliteit van de staat die hij moet besturen. (Foucault 2004b, 255)

### *De burgerlijke maatschappij*

Vervolgens rijst de vraag: hoe een bestuur opbouwen ten overstaan van burgers, politieke actoren die zichzelf allereerst beschouwen als economische actoren? Als antwoord wordt een nieuwe realiteit gecreëerd: de *burgerlijke maatschappij*. Ferguson schreef *An Essay on the History of Civil society*. Adam Smith spreekt van *de natie*. Later heeft men het over *het sociale*.

De burgerlijke maatschappij vertoont een aantal *kenmerken*. Ze is vooreerst een *historische constante*. Ze is altijd en overal voorhanden. De liberalen verwerpen het idee van een oorspronkelijke natuurtoestand, waarna uit een maatschappelijk verdrag de politieke maatschappij volgt. Een kasteel is een cultuurgoed, maar een hut evenzeer. De burgerlijke maatschappij is de permanente tegenspeler van de politieke overheid. Verder komt in de burgerlijke maatschappij een *spontane synthese van belangen* tot stand. Het liberale subject is een belangensubject: ieder een streeft naar het maximaliseren van genot en het vermijden van pijn. Toch is de burgerlijke maatschappij geen wereld van harteloze rivaliteit. Er is plaats voor eigenbelang, maar ook voor spontane sympathie, voor *belangeloze belangen*. De mensen zijn meevoelend, zij helpen elkaar, zij geven en nemen. Hun medeleven gaat uit naar concrete gemeenschappen: de familie, de buurt, het dorp of de stad, in een perifere beweging, maar niet naar de abstracte mensheid. Daardoor staat de burgerlijke maatschappij in een *spanningsverhouding* met de economie. Enerzijds schept ze ruimte voor de economie, anderzijds wordt ze bedreigd door het naakte eigenbelang, het onbepaalde winststreven, de harde concurrentie. Ten derde vormt de burgerlijke maatschappij een *permanente matrix* voor de politieke macht. Reeds op dit niveau ontstaan er verhoudingen van macht en onderschikking. Arbeidsdelingen leiden tot spontane gezagsverhoudingen. Die gehoorzaamheid is gebaseerd op vrijwillige instemming. Ten slotte bestempelt Foucault de burgerlijke maatschappij, met een anachronisme, als de *motor van de geschiedenis*. De spanning tussen eigenbelang en spontane cohesie is voor de liberalen de bron van maatschappelijke verandering.

Foucault noemt de burgerlijke maatschappij een *transactionele realiteit*. Ze bevindt zich op het snijpunt van het bestuur en de bestuurde. Haar statuut is vergelijkbaar met de waanzin in *Histoire de la folie* en met de seksualiteit in *La volonté de savoir*: binnen en buiten, op de grens van de macht. De burgermaatschappij, de natie, het sociale, wij vandaag spreken van *het maatschappelijke middenveld*, fungeert als de permanente tegenspeler van de macht: uitdager, doel-

wit, concurrent en medespeler. Besturen is een permanente actie, een steeds opnieuw zoeken van evenwicht tussen staat en burgerlijke maatschappij. Foucault vindt dat heel *interessant*.<sup>2</sup>

### *Het Duitse Ordoliberalisme*

Foucault ziet in het hedendaagse liberalisme twee varianten van zichzelf beperkend politiek bestuur. In het Duitse Ordoliberalisme levert de politiek het formele kader voor de economie. In het Amerikaanse neoliberalisme wordt het economisch model verbreed over de hele maatschappij.

De Duitse neoliberalen zijn een groep economisten en juristen (Walter Eucken, Franz Böhm, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow, Alfred Müller-Armack) die actief waren in de Weimarperiode, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog rond het tijdschrift *Ordo* (*Die Ordnung der Wirtschaft*, opgericht in 1948). Zij speelden een belangrijke rol in de Duitse heropbouw, het zogenaamde *Wirtschaftswunder* onder leiding van de christendemocraten, vanaf 1969 de socialisten. Sommigen waren wetenschappelijk adviseurs van Ludwig Erhard (CDU), die in 1949 Minister van Economie en in 1963 bondskanselier werd.

Na de oorlog moest de Duitse samenleving helemaal opnieuw opgebouwd worden. De markt fungeerde daarbij als constructief beginsel. Het is de economie die de staat legitimeert. De nieuwe Bondsrepubliek wordt gebouwd vanuit en rond de economie. Deze heeft als taak politieke consensus tot stand te brengen. Dat is een eerste, belangrijk verschil met het klassieke liberalisme. De achttiende eeuw wilde de bestaande staat, gebouwd rond de principes van de staatsraison, inperken ten voordele van de markt. In het naoorlogse Duitsland is er geen staat. De markt is het constituerend beginsel van de politiek.

Een tweede verschil met het klassieke liberalisme is het antinaturalisme. Voor de Ordoliberalen is de markt geen natuurlijk domein dat voorafgaat aan de politiek, maar een politieke constructie. De vrije concurrentie is geen natuurgegeven. Ze ondersteunt bepaalde voorwaarden die zorgvuldig en permanent ingesteld moeten worden. Aangaande dit constructivisme beklemtoont Foucault de invloed van Kant en Husserl. De overheid creëert de formele randvoorwaarden voor de markt. De Duitse neoliberalen willen dus niet *minder* staat zoals het klassieke *laissez faire*, maar een *andere* staat, een actieve, waakzame overheid: het functioneren van kleine en middelgrote ondernemingen ondersteunt politieke interventie. Ze

2. G.W.F. Hegel besteedt in zijn *Rechtsfilosofie* veel aandacht aan de burgerlijke maatschappij, d.w.z. aan het eigenbelang en de vormen van solidariteit (georganiseerd groepsbelang) binnen de *bürgerliche Gesellschaft*. De staat is voor Hegel echter de *opheffing* van de burgerlijke maatschappij. Het is de staat die de waarheid van de burgerlijke maatschappij uitspreekt. Bij de liberalen is er geen sprake van een opheffing, maar van een permanent machtsspel.

spreken van een *sociale markteconomie*, het zogenaamde *Rijnlandmodel*. Ze zien een dubbele taak weggelegd voor de politieke overheid. Deze moet vooreerst het juridisch kader scheppen waarbinnen concurrentie mogelijk is: de rechtsstaat scheidt de mogelijkhedenvoorwaarden voor de onderneming. De politiek is zelf geen speler op de markt, maar stipuleert de spelregels voor het spel van het vrije initiatief en de concurrentie. Voorts moet ze een samenlevingspolitiek voeren. De *Gesellschaftspolitik*, ook *Vitalpolitik* genoemd, moedigt het vrije initiatief aan, tegelijk rondt ze de scherpe kanten van de concurrentie af. Ze faciliteert het gezinsleven, voert een woonbeleid, een gezondheidspolitiek. De Duitse neoliberalen beogen een warme samenleving ter compensatie van de kille wereld van het eigenbelang en de concurrentie.

### *Het Amerikaanse neoliberalisme*

De zogenaamde *Chicago School of Economics* werd opgericht door Milton Friedman (1912-2006). Hij won de Nobelprijs in 1976. Hij was economisch adviseur in de presidentscampagne van Nixon en Reagan. Zijn bekendste boek is *Capitalism and Freedom*. Foucault heeft een aantal teksten gelezen van Friedman en de *Chicago School* gelezen, vaak in vertaling. Maar hij baseert zich vooral op *Demain le capitalisme* van Henri Lepage, een overzichtswerk uit 1978.

### *Het liberalisme als staatsbeginsel*

De Amerikaanse neoliberalen zijn harde voorstanders van het *laissez faire*. Hun, intussen bekende programma luidt: vrije markt, concurrentie, deregulering en privatisering. Zij staan bijzonder negatief tegenover de New Deal en het Keynesiaanse overheidsbeleid. Elke overheidstussenkomst bevat in hun ogen de kiem van totalitarisme. Er is echter iets *bijzonders* voor Amerika. Het klassieke liberalisme viseerde een beperking van een vooraf bestaande staatsmacht (cfr. supra: hun kritiek op de staatsraison), maar tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog was het liberalisme het stichtend en grondend principe van de staat. In die zin lijken de VS op het naoorlogse Duitsland (cfr. supra: het Ordoliberalisme). Al wat ingaat tegen de vrije markt werd gevreesd als een aantasting van de vrijheid. Daardoor kon het neoliberalisme in Amerika een brede maatschappelijke steun genieten: van rechts, met zijn aangeboren staatsaversie, maar ook van links, met zijn verzet tegen het imperialisme en het militarisme (bv. het protest tegen de oorlog in Vietnam). Het neoliberalisme is nauw verweven met een hele libertaire traditie. De staatsfobie is diep geworteld in de Amerikaanse samenleving. Foucault stelt dat het neoliberalisme in Amerika niet alleen een bestuursvorm is, maar tevens een hele denkwijze en een hele levensstijl.

### *De theorie van het humaan kapitaal*

Foucault besteedt vooral aandacht aan de theorie van het humaan kapitaal, die ontwikkeld werd door Gary Becker (1930-2014). Hij was econoom aan de Chicago School. In 1989 werd hij voorzitter van de in 1947 opgerichte *Société du Mont Pèlerin*. Becker kreeg de Nobelprijs Economie in 1992.

Voor de Amerikaanse neoliberalen is de maatschappij een veld van individuele ondernemingen. Deze streven in onderlinge concurrentie naar winstmaximalisatie. Ondernemingen zijn individuen. Individen zijn ondernemingen. Het is nu interessant dat de neoliberalen dat ondernemingsmodel toepassen op nieuwe terreinen, om te beginnen op de *arbeid*. Zij zien de arbeider als een actor. Hij is een ondernemer. Hij beschikt over een bepaald kapitaal: zijn lichaamskracht, zijn technische vaardigheden, zijn intellectuele competenties. Hij maakt een bepaalde kost: in zijn arbeid investeert hij tijd en moeite. Hij beoogt maximaal rendement: een zo hoog mogelijk loon. De arbeider is de ondernemer van zijn eigen humaan kapitaal.

Vervolgens verruimen de neoliberalen dit ondernemingsmodel tot sectoren die men traditioneel niet als economisch beschouwde. Bij voorbeeld: de *opvoeding*. Kinderen opvoeden is een bepaalde investering qua geld, qua tijd; daarbij telt niet zozeer de hoeveelheid tijd, maar de kwaliteit (*Quality time*). De bedoeling van ouders en opvoeders is het humaan kapitaal van kinderen te maximaliseren, d.w.z. kennis en vaardigheden bijbrengen waardoor ze als volwassene maximaal inzetbaar zullen zijn op de arbeidsmarkt. Het onderwijs wordt met dezelfde ondernemingslogica bekeken en bestuurd. Het komt erop aan tegen minimale kosten humaan kapitaal maximaal te laten renderen, in casu: arbeidsgerichte vaardigheden te produceren. Men kan dit ondernemingsmodel heel ver uitrekken. Men kan bij voorbeeld het *huwelijk* beschouwen als een onderneming. De actoren beperken hun kosten. Zij moeten niet telkens opnieuw onderhandelen: wie geeft wat, om wat terug te krijgen. Zij willen maximaal rendement halen qua affectieve, ook seksuele, voldoening. De neoliberalen willen hiermee geen uitspraken doen over het wezen van de mens of van de menselijke verhoudingen. Het gaat om een bepaald interpretatierooster en bestuursmodel.

### *Economische visie op criminaliteit*

Foucault vindt het bijzonder interessant dat de neoliberalen het ondernemingsmodel ook toepassen op de criminaliteit. Zij stellen zich op het standpunt van de actor die een misdaad pleegt. Zij zien de misdadiger als een ondernemer in maatschappelijk ongewenste handelingen. Men moet de crimineel dus niet veroordelen als een immoreel wezen. Men moet hem zeker niet beschouwen als een slacht-



offer. In het algemeen, ook m.b.t. gezondheidspolitiek en welzijnsbeleid, hebben zij een aversie van victimologie. De neoliberalen gaan niet op zoek naar het misdadige individu: de *homo criminalis* van de psychologie of de criminologie. Uiteraard vindt Foucault dergelijke niet- of post-disciplinaire benadering boeiend omdat die thematiek aansluit bij *Surveiller et Punir*.

De drugsdealer bijvoorbeeld maakt een afweging en keuze tussen verschillende, incompatibele gedragingen. Hij doet een bepaalde kost: hij riskeert een straf. Maar hij rekent op rendement. De misdadiger is een *rationele* ondernemer die kosten en baten van zijn misdaad afweegt.

Aan die economische interpretatie van gedragingen moet een economisch bestuur beantwoorden. In het algemeen moet de overheid zich gedragen als een efficiënte manager: ze moet tegen minimale kosten maximaal rendement bereiken. Toegepast op de misdaad: de overheid moet een strafbeleid voeren waarvan het rendement groter is dan de kost. Ze moet bereiken dat de misdadiger vreest dat de risico's (straffen) groter zijn dan de baten (winst). Ze moet niet willen de misdaad uitroeien, maar een gediversifieerd strafbeleid voeren. Sommige vormen van misdaad zouden teveel kosten vergen in vergelijking met de opbrengst. Winkeldiefstal bij voorbeeld kan men boven een bepaald percentage uitschakelen zonder grote kosten. Maar kleine winkeldiefstal is onuitroeibaar, de kosten wegen alleszins niet op tegen de baten. Inzake drugsbeleid bepleiten de neoliberalen een streng beleid ten aanzien van (manipuleerbaar) instapgedrag, en een tolerant beleid ten aanzien van (niet-beïnvloedbare) verslaafden.

### *Het manipuleerbare individu*

Foucault wijst op een merkwaardige paradox in het neoliberalisme: het *vrije* individu is tegelijk het *manipuleerbare* individu. Becker definieert economisch gedrag als volgt: het is elk gedrag waarmee individuen systematisch, d.w.z. niet louter toevallig, reageren op veranderingen in de omgeving. Die kijk verklaart het huidige succes van de gedragstherapieën à la Skinner. Deze vragen niet naar de betekenis van handelingen. Ze graven niet in het verleden. Ze gebruiken gedragstechnieken die aanleren om op een bepaalde manier te reageren op stimuli, op omgevingsvariabelen.<sup>3</sup>

Meer algemeen kan men zeggen dat het klassieke liberalisme de *homo oeconomicus* zoveel mogelijk buiten het bereik van de macht wilde houden. Dat was de betekenis van *laissez faire*. Bij Becker is de *homo oeconomicus*, die systematisch

3. Robert Castel bespreekt in *La société psychiatrique avancée* het succes van *behaviour modification* in de psychiatrie, een behandeling die geïnspireerd is door conditioneringsprincipes en het behaviorisme. Uiteraard ligt de psychoanalyse onder vuur. Ze zou eindeloos woelen in het verleden, zonder zichtbaar en meetbaar resultaat

reageert op omgevingsveranderingen, juist uiterst vatbaar voor kunstmatige ingrepen. De *homo oeconomicus* is bij uitstek bestuurbaar. Het ondernemende individu verschijnt als het correlaat van een bestuur dat de omgeving manipuleert en de omgevingsvariabelen systematisch wijzigt.

Foucault spreekt van *assujettissement*: onderwerping en subjectivering. De neoliberale subjectiviteit is het resultaat van onderwerpingsstrategieën en individualiseringsprocessen. Het neoliberale bestuur is precies gericht op een bepaald zelfbestuur. Beide staan in het teken van ondernemerschap: het individu is de ondernemer van zijn eigen leven, in competitie met anderen.<sup>4</sup>

## Aanval op het neoliberalisme?

De belangstelling voor Foucaults analyse van het liberalisme en neoliberalisme kadert binnen de huidige kritiek op het neoliberalisme. Sinds de bankencrisis en de daarop volgende financiële en politieke crisis, lijkt de *tijdsgeest* omgeslagen. De consensus, die zich rond het neoliberale paradigma eind jaren 1970 en in de jaren 1980 gevormd had, is verbroken. 2008, het failliet van Lehman Brothers, was het kantelmoment. De neoliberale hegemonie brokkelt af.

Sommige auteurs formuleren hun (interessante, terechte) kritiek zonder te verwijzen naar de colleges van Foucault, of toch zonder directe of intense verwijzing. Ik denk aan Richard Sennett (*The Corrosion of Character*) of David Harvey (*A brief History of Neoliberalism*). Naomi Klein verkiest de term neokapitalisme boven neoliberalisme (*The Shock-doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*). Giorgio Agamben beschouwt Foucault enkel als een opstap naar een eigen kritiek, van een andere teneur. Ik denk aan zijn analyse van het kamp als biopolitiek paradigma van de moderne tijd. Ik beperk me tot enkele auteurs die Foucaults colleges van 1979 lezen als een voorspelling en een radicale kritiek van het neoliberalisme.

## *Neoliberalisme als vervreemding*

Wendy Brown schreef in 2003 *Neoliberalism and the End of Democracy*. Haar artikel werd vertaald in het Frans, *Le néolibéralisme et la fin de la démocratie*, en samen met *Néolibéralisme et néo-conservatisme* gepubliceerd als boek met de titel *Les habits neufs de la politique*. Brown staat dicht bij Judith Butler, zelf een feministische Foucault-lezer. Zij is vooral beïnvloed door Thomas Lemke, die zich positioneert in de lijn van Foucault en de Kritische Theorie.

4. Gilles Deleuze voegt daaraan toe: ik ben de concurrent van mezelf. Ik moet permanent uitdagingen aangaan, mijn grenzen verleggen.

Voor Brown is het neoliberalisme méér dan de economische theorie van het *laissez faire* of van de winstmaximalisatie. Het is een vorm van *gouvernementalité*, van *conduire les conduites*. Het vormt individuen tot competitieve ondernemers van zichzelf. De logica van de markt doordringt de hele maatschappij. Zij spreekt over “de saturatie van het sociale en het politieke door het kapitaal”.

Brown beschouwt de neoliberale hegemonie, onder president George W. Bush, als een bedreiging van de democratie. De liberale democratie wordt precies gekenmerkt door respect voor de eigenheid van de verschillende maatschappelijke sferen. In die zin is het neoliberalisme een verontrustende breuk met het klassieke politieke liberalisme.

Pierre Dardot en Christian Laval verwijzen in *La nouvelle raison du monde* naar Foucaults colleges als hun belangrijkste inspiratiebron (Dardot en Laval 2010, 13). Zij spreken van de neoliberale rationaliteit, in lijn met Foucaults bestuurlijke rede. Een rationaliteit moet zorgvuldig onderscheiden worden van een ideologie.

De neoliberale rationaliteit heeft de volgende kenmerken: vooreerst is de markt geen natuurlijk gegeven, maar een constructie. Het liberalisme en neoliberalisme zien een actieve rol voor de staat en het recht. De (neo)liberalen spreken over de nachtwakerstaat, de minimale staat, het terugdringen van de staat, maar dat discours situeert zich op het niveau van de ideologie. Op het niveau van de neoliberale rationaliteit willen ze een actieve staatstussenkomst. Verder is het wezen van de markt in hun ogen niet de ruil, maar de concurrentie. Het mechanisme daarvan is niet gelijkheid maar ongelijkheid. Ten derde moet ook de staat een marktlogica volgen. De overheid moet handelen als een efficiënte ondernemer, gericht op zichtbare en meetbare resultaten. Tenslotte moet het individu zich gedragen als de ondernemer van zichzelf. Het onderwijs en het levenslange leren hebben een belangrijke opvoedende taak in die zin.

Enigszins schematiserend kan men stellen dat Foucaults leerlingen een gemeenschappelijke leesstrategie hanteren. Zij focussen op het Amerikaanse neoliberalisme, met name Beckers theorie van het humane kapitaal. Zij lezen het Amerikaanse neoliberalisme door de ogen van het Duitse Ordoliberalisme: niet als *laissez faire*, maar als een constructivisme. Zij zien de staat als een actieve medebouwer aan de neoliberale subjectiviteit. Zij beschouwen het neoliberalisme als een bedreiging: een aantasting van de democratie; een corrosie van het gemeenschapsleven en van de solidariteit; een reductie van het onderwijs: van de klassieke *Bildung* naar focus op marktgerichte vaardigheden; een verenging van de subjectiviteit tot competitief individualisme. Hun kritiek ligt in lijn met Herbert Marcuse (de eendimensionaliteit), Guy Debord (de spektakelmaatschappij) en Jürgen Habermas (de kolonisering van de leefwereld). Deze hanteren echter een of andere vervreemdingstheorie, die uitgaat van een oorspronkelijk menselijkheid. Foucault echter denkt vanuit een ander perspectief.

## *Problemen met de lectuur van Foucault als radicale kritiek op het neoliberalisme*

### *Gereedschapskist*

De Foucaultianen beogen geen trouwe reconstructie van Foucaults denken. Zij willen geen goede verstaanders zijn. Zij hanteren zijn teksten als instrumenten. Ongelijk hebben zij niet. Foucault bestempelt zelf zijn boeken als gereedschapskisten. Wie wil mag gerust een bepaalde zin, een bepaald idee of een specifieke analyse gebruiken om de machtssystemen te bekritisieren, te diskwalificeren, een kortsluiting te bewerken, “zoals men een schroevendraaier of een sleutel hanteert”.

Het beeld van de gereedschapskist heeft echter iets bedwelmend. Het immuniseert tegen kritiek. Men kan niet meer zeggen dat een bepaalde interpretatie foutief of misplaatst is. De vraag blijft evenwel of men met Foucaults tekst alle kanten uit kan. Dat lijkt me alleszins niet in het algemeen en principieel het geval. Foucault heeft zich uitdrukkelijk verzet tegen bepaalde *gebruikswijzen* van zijn werk. Ik denk dat het vrije gebruik van zijn teksten creatieve analyses en terechte kritieken van de huidige maatschappij produceert, van het politieke beleid. De naam *Foucault* geeft aan die kritische analyses een bijkomend gezag. Een poging tot eerlijke reconstructie van Foucaults eigen problematiek blijft echter intellectueel waardevol. Meer nog, men ontdekt een (enigszins) andere interesse die filosofisch inspirerend is, maar ook maatschappelijk, cultureel en politiek relevant. Een voorbeeld uit een andere context: het gebruik van *Histoire de la folie* als kritiek op de institutionele en medicaliserende psychiatrie, kritiek vanwege de antipsychiatrie, is boeiend en actueel. Vraag blijft echter of Foucaults onderzoek naar de geschiedenis van de waanzin niet gemotiveerd wordt door een ander, evenzeer inspirerend project. Hij verwijst zelf naar die problematiek in *Naissance de la biopolitique*. De waanzin is een transactionele werkelijkheid voor de moderne rationaliteit, vergelijkbaar met de plaats van de burgerlijke maatschappij ten aanzien van het liberale bestuur.

De Foucaultianen kunnen alleszins moeilijk het gegeven plaatsen dat Foucault geen expliciete en harde kritiek geeft op het neoliberalisme, althans niet in de zin waarin zij dat doen. Hoewel hij principieel stelt dat macht en verzet altijd samengaan, besteedt hij geen aandacht aan hedendaagse verzetsvormen tegen het neoliberalisme. Hij toont zich geen aanhanger, maar evenmin een radicale vijand van het neoliberalisme. Bijvoorbeeld: hij spreekt over de mogelijkheid dat men, op basis van de gevorderde genetica, erfelijk materiaal zou kunnen screenen en zo risico's opsporen, eventueel de partnerkeuze sturen. In een neoliberaal perspectief is het uiteraard extreem belangrijk gezonde kinderen op de wereld te zetten. Daar ontstaat volgens Foucault iets dat “interessant of verontrustend is, zoals u wilt” (*selon ce que vous voudrez*) (Foucault 2004b, 233).

### *Foucaults stiltes*

Meer fundamenteel zijn Foucaults stiltes. Hij analyseert het neoliberalisme van de Chicago School, maar zwijgt over de politieke implementatie van het neoliberalisme door Margaret Thatcher. Hij zwijgt over de militaire staatsgreep van Pinochet in 1973 en de hand- en spandiensten van de Chicago Boys voor de Chileense dictatuur. Het programma van deregulering, privatisering en sociale afbraak werd doorgevoerd met gewelddadige repressie. Heel wat Chileense economen hadden gestudeerd aan de Chicago School, met een beurs van de Ford Foundation. Terug in Chili richtten zij neoliberale denktanks op. Friedman zelf adviseerde de junta. Hayek reisde meerdere keren naar Chili. In 1981 koos hij Viña del Mar, de plaats waar de staatsgreep gepland was, voor een vergadering van de *Société du Mont Pèlerin*. Die informatie vindt men bij Naomi Klein, niet bij Michel Foucault.

Foucault gaat ook voorbij aan het (ethisch) neoconservatisme in Amerika, laat staan dat hij het zou linken aan het neoliberalisme: het verheerlijken van het traditionele gezin en de gezinswaarden, samen met een ontmoedigingsbeleid b.v. ten aanzien van ongehuwde moeders. Hij heeft geen oog voor het disciplinerende karakter van het neoliberale armoedebeleid: de terugkeer van het onderscheid tussen de goede, werkwillige en de slechte, luie arme. Die thematiek vindt men bij Maurizio Lazzarato. Als het individu verantwoordelijk is voor zijn eigen leven, dan ook voor zijn mislukken. Het neoliberale bestuur reactiveert een hele religieuze wereld van schuld en schaamte. Foucault heeft geen oog voor het selectieve bestraffingsbeleid ten aanzien van de arme zwarte bevolking. Die thematiek vind je bij Loïc Wacquant. Dergelijk zwijgen is toch merkwaardig voor de auteur van *Surveiller et Punir*, en zeker gegeven Foucaults aandacht voor de neoliberale benadering van criminaliteit.

### *Het interessante*

Een vaak voorkomende term in *Geboorte van de biopolitiek* is *interessant*. Foucault vindt het liberalisme en neoliberalisme interessant. Wat betekent *interessant*?

*Interessant is verrassend*. De neoliberale kijk – Foucault spreekt van *une grille de lecture* – op het individu als ondernemer van zijn humane kapitaal, leidend tot een benadering van de crimineel als ondernemer in maatschappelijk ongewenste handelingen, is voor de auteur van *Surveiller et punir* uiteraard boeiend.

*Interessant is relevant*: een gebeuren. Foucault definieert zijn filosofie als een ontologie van het heden. Zoals Kant in *Was ist Aufklärung?* de vraag stelt naar de Verlichting in de achttiende eeuw, zo wil Foucault onze actualiteit begrijpen. Hij verwijst naar een hele stroming binnen de moderne filosofie, vanaf Kant en

Hegel, over Nietzsche en Weber, tot de Frankfurter Schule, waarbinnen hij zijn eigen interesse laat aansluiten.<sup>5</sup>

Interessant is *politiek uitdagend*. Foucault positioneerde zichzelf als een linkse intellectueel. Hij juichte de overwinning van François Mitterrand en het aan de macht komen van de socialisten in 1984 toe. Zou die politieke machtswissel ook aanzetten tot andere verhoudingen tussen de politieke klasse en de burgers? Serge Audier betoogt in *Penser le néolibéralisme* dat Foucault sympathiseerde met Nieuw Links (*la nouvelle gauche*) dat de uitdaging van het neoliberalisme wilde aangaan. Die interesse blijkt inderdaad uit Foucaults politieke engagementen en interviews, maar staat niet centraal in de collegereeks. Bovendien werd Foucault binnen de kortste keren ontgoocheld over de politiek van de PS. De socialisten hebben nagelaten om samen met de intellectuelen het denkwerk te verrichten waardoor zij bekwaam zouden zijn “anders te regeren dan met versleten leuzen en van anderen overgenomen technieken” (Foucault 1994, 678). Hij plande een boek over bestuurskunst, eigenlijk het gebrek aan bestuurskunst, in de geschiedenis telkens als de socialisten aan de macht waren. Het zou een reeks gesprekken worden met Didier Eribon onder de titel *La tête des socialistes*.

Verrassend. Relevant. Politiek uitdagend. Toch lijkt er meer aan de hand waardoor Foucaults belangstelling voor het (neo)liberalisme kadert binnen zijn filosofische problematiek.

## Poging tot reconstructie van Foucaults (neoliberalisme)problematiek

### *Macht als bestuur*

In zijn gesprekken met Duccio Trombadori (1978) zegt Foucault dat zijn interesse allereerst uitgaat naar de machtsproblematiek. Dat is het constante thema, het *Leitmotiv* van zijn werk. Zijn vraag luidt daarbij niet *wat is macht?*, maar *hoe functioneert ze?*. Foucault definieert niet het wezen van de macht, hij analyseert haar werkwijze. Macht is een relatie, een netwerk van relaties: een veld van machtsverhoudingen. Waar macht werkzaam is, daar is ook tegenmacht: macht roept altijd verzet op. Net zoals de macht gekenmerkt wordt door veelheid en diversiteit, is het verzet veelvormig en uiteenlopend.

Er doet zich echter een verschuiving voor in Foucaults machtsbegrip. In zijn genealogische periode (*Surveiller et punir*, 1975) analyseert hij macht in termen

5. Vanuit zijn ontologie van het heden wil Foucault de Iraanse Revolutie begrijpen. Hij is geen opponent, maar ook niet de grote verdediger, die men van hem soms gemaakt heeft. Hij vindt vooral *interessant* de manier waarop de Islam in de publieke ruimte komt en een motor van de opstand wordt.

van *kracht*. Macht is een spel van krachten, d.w.z. kracht vs. tegenkracht, actie vs. reactie, *in casu* disciplineren van de lichamen vs. opstandige energie. De genealogie ligt in de lijn van Nietzsche. Eind jaren 1970 verandert het perspectief. Foucault analyseert macht nu als een specifieke vorm van handelen. Macht uitoefenen is *conduire les conduites*: handelingen die handelingen sturen. De invalshoek verschuift van het dispositief naar de actor, of beter: de actor binnen het dispositief. Wie macht uitoefent stuurt (probeert te sturen) de handelingen van een andere actor. Hij organiseert het veld van feitelijke handelingen, selecteert in de mogelijke handelingen. Macht onderstelt verzet, dat nu gezien wordt als tegenactie. Foucault zegt dan ook dat macht verschilt zowel van consensus (vrijwilligheid) als van geweld (dwang). Geweld is erop gericht tegenhandelingen zoveel mogelijk te elimineren. Macht daarentegen onderstelt vrijheid, d.w.z. een veld van mogelijke en feitelijke handelingen van een tegenspeler.

Het *bestuur* (*gouvernementalité*) is een bijzondere vorm van machtsuitoefening. Vooreerst gaat het *conduire les conduites* uit van de politieke overheid. Het bestuur is een geheel van activiteiten die het gedrag regisseren in het kader van en met de instrumenten van de staat. Foucault zegt dat elke bestuur door de ander (overheid) gepaard gaat met een bestuur door zichzelf (onderdaan). Het bestuur door de overheid in het Westen was precies in toenemende mate gericht op een bepaald zelfbestuur van de individuen. De vroegere pastorale macht van de Kerk is met de ontwikkeling van de moderne staat een politieke aangelegenheid geworden.

### ***Bestuur en rationaliteit***

Een tweede karakteristiek: men moet het besturen onderscheiden van het eigenlijke regeren, bevelen en wetgeving. Foucault spreekt van de *bestuurskunst*: degene die macht uitoefent reflecteert over de feitelijke en wenselijke machtsuitoefening. Het gaat om de rationalisering van de bestuurlijke praktijk. In die zin spreekt Foucault van de *bestuurlijke rede* (*raison gouvernementale*). Ik kan het reflexief karakter van het bestuur best verduidelijken met de term *problemativering*. Die term komt niet voor in *Naissance de la biopolitique*, maar in *L'usage des plaisirs* (1984). Een *problemativering* m.b.t. de ethiek omvat vier elementen. Welk is het domein van ethische zorg (ontologie)? Welke regels moet het individu volgen (deontologie)? Welke praktijken moet iemand uitvoeren om een ethisch subject te worden (ascese)? Welke is de finaliteit van de ethische zorg (teleologie)? In de bestuurlijke rede is het Foucault te doen om de problematisering van de machtsuitoefening door de politieke overheid: het terrein, de vorm, de concrete praktijken en het doel van de bestuurlijke praxis.

Foucaults eigenlijke thema is *macht en rationaliteit*. Zijn interesse gaat uit naar de manier waarop, naar de vele en uiteenlopende gestalten waarin macht en weten samengaan. In zijn genealogie spreekt hij van *savoir-pouvoir*. Macht produceert weten, weten produceert macht. Hij analyseert dan vooral het ontstaan en functioneren van de menswetenschappen. De latere Foucault herformuleert zijn vraag als volgt: welk *waarheidsregime* is verbonden met een bepaalde machtsuitoefening? Een waarheidsregime installeert een bepaalde scheidingslijn tussen waar en vals. Op welke redelijkheid beroept zich het bestuur om handelingen van burgers te sturen? Foucault wil een geschiedenis schrijven van de westerse bestuurskunsten, d.w.z. een geschiedenis van de bestuurlijke rationaliteiten.

### *Liberalisme als kritiek*

In *Résumé des cours*, de tekst die Foucault achteraf schreef voor *Annuaire du Collège de France*, belicht hij het opzet van zijn colleges. Die tekst geeft een sleutel om zijn interesse op te sporen. Hij stelt dat de geschiedenis van het bestuur in het Westen gepaard ging met een beweging die de macht wilde beperken. Hij noemt die beweging *kritiek*: het verlangen niet bestuurd te worden, of beter: minder bestuurd te worden. Als *macht en verzet* Foucaults algemene problematiek is, dan is *bestuurlijke rede en kritiek* de specifieke problematiek van zijn colleges in 1979.

Op dat moment komen het liberalisme en neoliberalisme in beeld. Foucault gaat niet op zoek naar het wezen van het (neo)liberalisme. Hij kant zich tegen het essentialisme en kiest voor het nominalisme. Er zijn vele uiteenlopende machtsvormen en -praktijken. Daaruit kan men niettemin een soort neoliberale kern distilleren: een verwantschap qua bestuursstijl. Foucault spreekt, met enige aarzeling, van een originele armatuur (*armature originaire*) (Foucault 2004b, 150).<sup>6</sup> Het terugkerende motto van het liberalisme luidt: er wordt steeds te veel bestuurd.

*On gouverne toujours trop*. Het liberalisme is een kritische bestuursstijl, d.w.z. het begrenzen van de macht staat ingeschreven in het programma. De bestuurlijke rationaliteit is kritiek.

Ik ben geneigd het liberalisme niet zozeer te benaderen als een min of meer coherente doctrine, niet zozeer als een politiek die een aantal min of meer duidelijk afgelynde doeleinden nastreeft, maar als een kritische reflectie op de bestuurspraktijk. (Foucault 2004b, 327)

Hij legt de link tussen het liberalisme en de Kantiaanse kritiek. Kant wijst in *Kritik der reinen Vernunft* op de grenzen van verstand. De wereld in haar geheel is

6. Vergelijk met Ludwig Wittgenstein: een taalspel berust niet op een gemeenschappelijke essentie. Het wordt gevormd door reeks *familiegelijkenissen* tussen taalhandelingen.



onkenbaar. Wie die grens niet erkent, vervalt in dogmatisme. De parallel met het liberalisme is duidelijk. Het beginsel van de onzichtbare hand betekent dat het economisch veld in zijn geheel kenbaar noch beheersbaar is. Wie die grens niet erkent, vervalt in autoritarisme. Autoritarisme op het terrein van de politiek gaat samen met dogmatisme op het terrein van de kennis.

In het tweede college noemt Foucault de markt voor de liberalen een instantie van kritiek. De markt is de test voor het bestuur: daar wordt de adequaatheid van het bestuur geverifieerd of gefalsificeerd. De markt is een plaats van *waarheidspreken* (*véridiction*). Ze is niet alleen en niet zozeer het geheel van economische wetmatigheden, maar het handelingsveld van economische actoren. Het gaat dus eigenlijk om de *burgerlijke maatschappij*, het hele actieterrein van eigenbelangen en spontane solidariteit. In *Résumé des cours* linkt Foucault de kritiek aan de burgerlijke maatschappij.

De idee van de maatschappij laat toe een bestuurstechnologie te ontwikkelen vanuit het principe dat het bestuur uit zichzelf al reeds “te veel” is, “een excès” – of minstens dat het bestuur een toevoegsel (*supplément*) is waarvan men zich altijd moet afvragen of het noodzakelijk is en waartoe het nuttig is. (Foucault 2004b, 325)

### *Van kritiek naar ethos*

Terug naar Kant. In *Qu'est-ce que la critique?* (1978) wijst Foucault op een dubbele tendens bij Kant. Enerzijds definieert Kant zijn filosofie in lijn met de Verlichting. Het denken wordt bewogen door de kritische attitude, een bepaald *ethos*. Hij roept op tot mondigheid (*sapere aude*), veroordeelt de menselijke lafheid die bevoogding in stand houdt. Emancipatie onderstelt moed, die een klassieke deugd is. Anderzijds definieert Kant zijn filosofie als kritiek. Zijn transcendentiaal-filosofie legt de niet te overschrijden grenzen van het kennen vast. Kant geeft zo een bepaalde invulling van het kritische ethos. We merken een verschuiving (*décalage*) van kritische attitude naar kritiek. Die laatste tendens, kritiek als denken van grenzen, karakteriseert ook het liberalisme. Foucault daarentegen focust op het ethos. Hij reactiveert de kritische attitude. Hij wil grenzen verleggen, of beter: denken op de grens, in lijn met de *transgressie* bij Georges Bataille. “*Il fait être aux frontières*” (Foucault 1994, 574) Die interesse verklaart een vreemde wending in *Qu'est-ce que les Lumières?* (1984): Foucault verbindt daar de kritische moderniteit van de achttiende eeuw met Charles Baudelaire en de esthetische moderniteit van de negentiende eeuw. Baudelaire is niet louter geïnteresseerd in permanente verandering. Het gaat hem om een bepaalde *houding* tegenover het toevallige, voorbijgaande en vluchtige. De moderniteit verschilt van de mode: ze wil het

heden *heroïseren*. *L'homme moderne* is ook meer dan een flaneur. Deze is een *collectionneur* die indrukken verzamelt en bewaart in zijn herinnering. Bij Baudelaire echter gaat de intense aandacht voor de realiteit gepaard met een praktijk van vrijheid, die de werkelijkheid niet zomaar vernietigt of accepteert, maar ze op imaginair vlak transformeert, d.w.z. tegelijk respecteert en negeert: “een moeilijk spel tussen de werkelijkheid van het reële en de oefening van de vrijheid” (Foucault 1994, 570). De moderniteit tenslotte behelst een relatie met het heden, maar ook met zichzelf. Baudelaire noemt die houding *dandyisme*. De moderne mens gaat niet op zoek naar zijn identiteit, hij construeert zijn subjectiviteit. Hij wil werken aan zichzelf. *Elegantie* vergt discipline, een ingewikkeld geheel van activiteiten en zelfs een harde ascese. Het komt erop aan je lichaam, gedragingen, gedachten, gevoelens en passies, kortom je hele bestaan tot kunst te maken.

In dezelfde optiek legt Foucault een achterwaartse beweging af: van kritiek naar ethos, van Verlichting naar Reformatie. Deze beoogde een andere manier om de bijbel te lezen. Ze verkondigde het algemene priesterschap van de gelovigen. Ze zocht naar een andere omgang met het gezag van de Tekst, met de kerkelijke autoriteit (Foucault 1994, 228). De reformatie ligt in de lijn van mystieke en ketterse bewegingen. Zij verlangen niet zozeer om minder, maar om anders bestuurd te worden: nieuwe verhoudingen uit te vinden tussen bestuur en bestuurden. Daar ligt mijn interesse, zegt Foucault. Met een boutade: hij is niet echt geïnteresseerd in de rechten van de mens, maar in de rechten van de bestuurden.

### *Van (neo)liberalisme naar parrèsia*

De kritische attitude leidt Foucault tenslotte naar de *parrèsia*.

Foucault heeft niet gepubliceerd over het (neo)liberalisme. In zijn colleges van 1980, met de titel *Du Gouvernement des vivants*, verwijst hij nauwelijks naar dat onderwerp. Hij bespreekt de *waarheidsrituelen* die het uitoefenen van macht begeleiden: het samengaan van *hegemonie* en *alèthurgie*. De volgende jaren zien we zelfs een verschuiving in zijn belangstelling. Aanvankelijk analyseert hij het waarheidspreken dat de macht begeleidt, ondersteunt en legitimeert. Maar gaandeweg focust hij op het waarheidspreken dat de macht bevraagt en beoordeelt: de *parrèsia*, het vrijmoedig spreken van waarheid, dat de angst en de lafheid overwint en het risico durft nemen om het bestuur te interpellieren en uit te dagen. Hij bestudeert die *parrèsia* in de klassieke Oudheid, het hellenisme en in het vroege Christendom.

Het thema van de *parrèsia* laat Foucault toe het kritisch ethos te koppelen aan de politiek. Die link was een lacune bij Baudelaire, die het kritisch ethos situeert binnen de kunst, aan de rand van de maatschappij en de politiek.

De democratie en de *parrèsia* verwijzen naar elkaar. De democratie vormt het *kader* voor het waarheidspreken. Ze biedt institutionele en wettelijke garanties voor de vrije meningsuiting. Zonder democratie geen *parrèsia*. De *parrèsia* van haar kant is de *ziel* van de democratie. De burgers moeten eisen dat de politieke overheid waarheid spreekt over haar bestuur. Zij verlangen terecht om niet bestuurd worden in leugenachtigheid. De burgers moeten kritische vragen stellen bij de manier waarop zij bestuurd worden. Vanuit hun ervaringen, problemen en inzichten moeten zij de politici interpellieren. Zij moeten daartoe vrij en vrank kunnen spreken. Zonder *parrèsia* geen democratie.

Wij kunnen aan de regering niet vragen dat ze de waarheid spreekt, de hele waarheid en niets dan de waarheid, maar wel dat ze een bepaalde waarheid spreekt betreffende haar grote projecten, haar algemene keuzes van haar tactiek, een aantal specifieke punten van haar programma. De *parrèsia*, d.w.z. het vrije woord van degene die bestuurd wordt, kan en moet het bestuur ondervragen in naam van het weten, van zijn ervaring over wat de ander doet, de zin van zijn actie, over de beslissingen die hij neemt. (Foucault 1994, 733)

De *parrèsia* staat daarom in het hart van de democratie. Het waarheidspreken is, zoals de democratie zelf, een werk dat nooit af is.

Niets is inconsistenter dan een politiek regime dat onverschillig staat tegenover de waarheid. Niets is evenwel gevaarlijker dan een politiek systeem dat pretendeert de waarheid voor te schrijven. De functie van het *waarheidspreken* moet niet de vorm van de wet aannemen. Het is ook een illusie te denken dat zijn functie bestaat in het spontane spel van de communicatie. De taak om waarheid te spreken is een eindeloze arbeid: ze in haar complexiteit respecteren is een plicht die geen enkele macht kan verwaarlozen. (Foucault 1994, 678)

Tegelijk staan de *parrèsia* en de democratie op gespannen voet. Mensen die de hele tijd hun meningen ventileren, kwetsen de ander en bedreigen het samenleven. Zo'n *parrèsia* ondermijnt de democratie, daarop wees Plato. De ondoordachte vrijheid en gelijkheid van elkeen brengt de waarheid zelf in het gedrang. Waarheid kan slechts gesproken worden als er zin voor distinctie heerst en niet alles onverschillig is. De democratische instellingen en wetten onderstellen een democratisch ethos. Het waarheidspreken onderstelt zelfzorg, en dus ook onderwijs en vorming, fora waar burgers leren waarheid spreken.

Geen spreken (*logos*) van waarheid zonder leven (*bios*) in waarheid.

## Bibliografie

- Audier, Serge. 2015. *Penser le "néolibéralisme". Le moment néolibéral, Foucault et la crise du socialisme*. Lormont: Le Bord de l'Eau.
- Brown, Wendy. 2007. *Les habits neufs de la politique mondiale*. Paris: Les Prairies Ordinaires.
- Castel, Robert & Anne Lovell. 1979. *La société psychiatrique avancée. Le modèle américain*. Paris: Grasset.
- Dardot, Pierre & Christian Laval. 2010. *La nouvelle raison du monde. Essai sur la société néolibérale*. Paris: La Découverte.
- Dardot, Pierre & Christian Laval. 2015. *Commun. Essai sur la révolution au XXIe siècle*. Paris: La Découverte.
- Devos, Rob. 2004. *Macht en verzet. Het subject in het denken van Michel Foucault*. Kampen-Kapellen: Klement-Pelckmans.
- Devos, Rob. 2011. *Biopolitiek en postfordisme*. Antwerpen: Garant.
- Devos, Rob. 2013. *Waarheid spreken in politiek, onderwijs en vriendschap. Michel Foucault over parrèsia*. Antwerpen: Garant
- Foucault, Michel. 1984. *Histoire de la sexualité II. L'usage des plaisirs*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel. 1994. *Dits et écrits. IV: 1980-1988*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel. 2004a. *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France (1977-1978)*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel. 2004b. *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France (1978-1979)*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel. 2008. *Le gouvernement de soi et des autres. Cours au Collège de France (1982-1983)*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel. 2015. *Qu'est-ce que la critique? Suivi de La culture de soi*, Paris: Vrin.
- Foucault, Michel. 2016. *Discours et vérité. Précédé de La parrèsia*. Paris: Vrin.
- Lazzarato, Maurizio. 2011. *La fabrique de l'homme endetté. Essai sur la condition néolibérale*. Paris: Editions Amsterdam.
- Lazzarato, Maurizio. 2011. *Gouverner par la dette*. Paris: Les Prairies Ordinaires.
- Wacquant, Loïc. 2009. *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.